

BEYNƏLXALQ HAVA VƏ KOSMOS HÜQUQUNUN HÜQUQ SAHƏLƏRİ KİMİ MÜSTƏQİLLİYİ PROBLEMI

Zafiq Xəlilov,

Milli Aviasiya Akademiyasının “Hüquq-şünaslıq” kafedrasının müəllimi, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru.

Məqalədə “aerokosmos hüququ” nun nəzəri və tarixi əsaslarının müasir tendensiyalarla uyğun olub-olmaması təhlil olunmuş, hava və kosmos hüququ arasında ziddiyyətli məsələlər (delimitasiya, aerokosmik obyektlər və s.) şərh edilmiş, hava və kosmos hüququnun vahid hüquq sahəsində (aerokosmos hüququ) birləşdirilməsi ilə bağlı müxtəlif elmi və praktiki yanaşmalar müzakirə olunmuşdur. Nəticədə beynəlxalq hava və kosmos hüququnun hüquq sahələri kimi müstəqilliyi problemi tam şəkildə aydınlaşdırılmış, tədris nöqtəyi-nəzərindən “aerokosmos hüququ” konsepsiyasına üstünlük verilmiş, hava və kosmos hüququ sahələrinin birləşdirilməsi isə uğurlu və səmərəli hesab edilməmişdir.

Açar sözlər: “aerokosmos hüququ”, “hava hüququ”, “kosmos hüququ”, “hava gəmisi”, “kosmik gəmi”, “suborbital uçuşlar”.

Ümumilikdə bu gün hər bir dövlətdə o cümlədən Azərbaycanda da kosmik sahəyə aid məsələlər daima gündəmdə saxlanılaraq mühüm prioritet təşkil edir. 29 yanvar 2019-cu il tarixində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev “Regionların 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının icrasının yekunlarına həsr olunan” konfransda qeyd edir ki: “Biz bu illər ərzində kosmik dövlətə çevrildik. Bu da bizim qürur mənbəyimizdir. Artıq üç peykimiz var. Azərbaycan nadir ölkələrdəndir ki, kosmik kluba daxil olubdur.

Bu, həm innovasiyadır, həm biznesdir, həm də müasirlikdir”. [1] Bu fikirlərdən də məlum olur ki, ölkəmiz müasir inkişaf tendensiyalarını rəhbər tutaraq bu istiqamətdə nadir kosmik dövlətlərdən birinə çevrilib.

Bu baxımdan da, beynəlxalq kosmos hüququ və bu sahə ilə əlaqəli bütün aktual məsələlər ölkəmizdə də geniş şəkildə tədqiq olunmalı və araşdırılmalıdır. 60 ildən artıq olan müddətdə beynəlxalq kosmos hüququnun beynəlxalq hüququn müstəqil sahəsi kimi səciyyələndirilməsinə baxmayaraq hələ də, bu sahə ilə bağlı bir çox aspektlər elmi diskussiya predmeti kimi qalmaqda davam edir. Bu cür aspektlər müasir inkişafı ilə bağlı olan tənzimlənməyə və kifayət qədər tədqiq olunmayan məsələlərdir: hava və kosmik məkanın sərhədinin müəyyən olun-

ması, kosmik fəaliyyətdə iştirak edən kommersiya təşkilatlarının hüquqi statusunun müəyyənəndirilməsi, kosmosdakı kommersiya fəaliyyətində mülkiyyət münasibətləri və s. Sadalanan çoxsaylı məsələlər içərisində hava və kosmik məkanın sərhədinin müəyyənəndirilməsi ilə bağlı son illərdə müzakirələr xüsusilə aktuallaşmış. Bu müzakirələr beynəlxalq hava hüququ və beynəlxalq kosmos hüququnun əlaqəliliyi və bağlılığını bir daha yeni müstəvidə gündəmə gətirib. Kommersiya imkanlarının hədəflərinin genişlənməsi və sürətli texnoloji inkişaf hava və kosmik məkanın hüquqi rejimləri arasında bir sıra problemlər yaradır. [20] Hava və kosmos hüququnun hazırkı rejimləri qəbul olunan zaman ekzosfer¹ həddində və atmosfer

1 Ekzosfer – Yer səthindən 600–1000 km hündürlükdə başlayan və 10 000 km hündürlüyədək uzanan atmosfer təbəqəsi. Atmosferin ən üst təbəqəsidir.



xaricində uçuşların reallaşdırılması mümkün deyildi. [12] Amma hazırkı mərhələdə suborbital uçuşların müntəzəmliyi ilə bağlı reallaşdırılma ərəfəsində olan layihələr hava və kosmik məkan arasında sərhədin müəyyənləşdirilməsi məsələsini olduqca zəruri edir. Sərhədlərin müəyyənləşdirilməsi bəzən elmi ədəbiyyatda delimitasiya (lat. delimitatio) kimi də xarakterizə olunur. Beynəlxalq hüquq ədəbiyyatlarında bu iki məkan arasında sərhədin müəyyənləşdirilməsi ilə əlaqədar qeyd olunur ki, problemin həlli üçün aerokosmos hüququnun vahid və ya inteqrasiya edilmiş rejimi mövcud deyildir. Bununla yanaşı, əksər alimlər bildirirlər ki, hava hüququ və kosmos hüququnun rejimləri arasında əhəmiyyətli dərəcədə bir-birini tamamlayan və uyğunsuz nüanslar mövcuddur. Texnoloji inkişaf nəticəsində kosmosda kommersiya fəaliyyətinin genişlənməsi bəzi hallarda hər iki hüquq sahəsinin (hava hüququ və kosmos hüququ) tənzimlədiyi normaların tətbiq edilməsinə imkan yaradan ortaq rejim qaydalarının yaranmasını zəruri edir. [18]

Qeyd etmək lazımdır ki, bütün kosmik uçuşlar Yer kürəsində başlayaraq yuxarıya doğru hava məkanını keçir və müvafiq qaydada istiqamətlənir. Bəzi hallarda bu cür kosmik uçuş aparatlarının zədələnməmiş obyekt və ya kosmik tullantı qismində geri qayıtması aviasiya üçün təhlükə riski yaradır. Məlum olduğu kimi, 2003-cü ildə Kolumbiya şatlıının (çoxdəfəlik istifadə üçün nəzərdə tutulan kosmik gəmi) təkrar hava məkanına daxil olaraq parçalanması aviaqəzaya səbəb oldu. Hava və kosmik məkanda bu cür hərəkətliliyin davamlı olaraq artması hərtərəfli riskin mövcudluğunu ortaya qoyur. Sözsüz ki, ayrılmış hava məkanının istifadəsi yolu ilə kosmik nəqliyyat vasitələrinin geri qayıtması məsələlərinin tənzimlənməsi baxımından vahid və kompleks bir yanaşma tələb olunur. [19] Digər tərəfdən kosmik apa-

ratların beynəlxalq hava hüququnun prinsiplərinin təsir dairəsinə düşüb-düşməməsi və bu qanunauyğunluqların kosmosda tətbiq edilib-edilməməsi hələ də tam olaraq məlum deyil. Bundan başqa, hava məkanının hüquqi sərhədlərinin harada bitməsi və kosmos hüququnun rejiminin harada başlanması da tam aydınlaşdırılmamışdır. [17]

Müxtəlif qanadlı nəqliyyat vasitələri ayrı-ayrı vaxtlarda “hava gəmiləri” və ya “kosmik obyektlər” kimi nəzərdə tutulmuş və bunun nəticəsində müəyyən uyğunsuzluqlar ortaya çıxmışdır. Bununla əlaqəli olan əsas məsələ yəni hava və kosmik məkan arasında sərhədin müəyyənləşdirilməsi üçün bu günə qədər bir sıra konsepsiyalar təklif edilmişdir. Bu istiqamətdə geniş yayılan iki yanaşma mövcuddur: funksionalizm konsepsiyası və məkansal yanaşma. Eyni zamanda bu iki konsepsiya çərçivəsində digər yanaşmalar da təklif edilib. [9]

XX əsr çərçivəsində dünya dövlətləri kosmosun mənimsənilməsində böyük məsafə qət edə bilmişlər. Son illərdə kommersiya məqsədli aerokosmik uçuşlar (orbital və suborbital) artıqca kosmik sənayesi olan ölkələrin sayı da artır. Təbii ki, bütün bu proseslər nəticəsində hava məkanından istifadənin genişlənməsi təhlükəsizlik və məsuliyyət məsələlərini nəzərdə tutan müəyyənləşdirilmiş hərtərəfli qaydaların mövcudluğuna ehtiyac yaradır. [21] Bütün bu və digər əlaqəli səbəblər yeni hüquq sahəsinin yaranma ehtimalını əsaslı şəkildə gündəmə gətirib. Sual yaranır: Nə üçün əsaslı şəkildə? Çünki artıq hava hüququ və kosmos hüququ arasında mövcud olan çoxsaylı fərqlərə baxmayaraq müasir inkişaf tendensiyalarını rəhbər tutan mütəxəssis və hüquqşünaslar bu istiqamətdə əsaslı arqumentlərlə yeni sahənin formalaşması meyllərini sübut etməyə çalışırlar. Yeni sahə dedikdə sözügedən hava



hüququ və kosmos hüququ kimi beynəlxalq hüququn iki müstəqil sahələrinin birləşdirilərək aerokosmos hüququ və ya aerokosmik hüquq kimi təsbit olunmasıdır.

Beləliklə, seçilmiş məqalə mövzusunun aktuallığı, ilk öncə, beynəlxalq hava və kosmos hüququnun hüquq sahələri kimi müstəqilliyi probleminin aydınlaşdırılması və müasir hüquq nəzəriyyəsi baxımından qiymətləndirilməsi ilə şərtlənir. Sözsüz ki, aerokosmos hüququ və ya aerokosmik hüquq sahəsinin mövcudluğu məsələsi hazırda müasir beynəlxalq hüquq ədəbiyyatlarının gündəm mövzularından birinə çevrilmişdir. Yuxarıda şərh edilənlər sözügedən məqalə mövzusunun aktuallığını müəyyənləşdirməklə, bu məsələnin tədqiq edilməsini və bu istiqamətdə aparılan təhlillərin açıqlanmasının zəruriliyini şərtləndirmişdir.

Məqalənin məqsədi beynəlxalq hava və kosmos hüququnun hüquq sahələri kimi müstəqilliyi problemini aydınlaşdıraraq bununla bağlı müasir hüquq nəzəriyyəsi baxımından daha məqsədəuyğun yanaşmanı əsaslandırmaqdır. Məqalədə bu istiqamətdə bir çox qeyri-dəqiq məsələlərə aydınlıq gətiriləcəkdir.

Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıda göstərilən məsələlərin həlli xüsusilə vacibdir:

– “aerokosmos hüququ”nun nəzəri və tarixi əsaslarının müasir tendensiyalarla uyğun olub-olmamasının təhlil olunması;

– hava və kosmos hüququnun aerokosmos hüququ olaraq səciyyələndirilməsi ilə bağlı irəli sürülmüş konsepsiyaların mahiyyətinin açıqlanması;

– hava və kosmos hüququ arasında ziddiyyətli məsələlərin (delimitasiya, aerokosmik obyektlər və s.) şərh edilməsi;

– XX əsrin 60-cı illərindən bu günə kimi hava hüququ və kosmos hüququnun vahid hüquq sahəsində (aerokosmos hüququ) birləşdirilməsi ilə bağlı müxtəlif elmi və praktiki yanaşmaların təhlil olunması;

– beynəlxalq hava və kosmos hüququnun hüquq sahələri kimi müstəqilliyi probleminin aydınlaşdırılması.

“Hava hüququ” və “kosmos hüququ” terminləri XX əsr çərçivəsində beynəlxalq hüququn inkişafı nəticəsində yaranmış və bu günə kimi bir çox hallarda birbaşa və dolaylı olaraq uçuşun mərhələlərini özündə ehtiva etmişdir. XX əsr tarixi onu göstərir ki, mövcud və gələcəkdə ola biləcək anlaşılmazlıqların qarşısını almaq üçün ilk əvvəl hava və kosmos hüququ bir hüquq sahəsi kimi qəbul edilmişdi. Bir çox alimlər XX əsrin 50-ci illərindən bu günə kimi hava və kosmos hüququnu birgə olaraq “aerokosmos hüququ” kimi səciyyələndirirlər. Bu müəyyən mənada arxaik yanaşma kimi qəbul olunsada, müasir dövrümüz onu göstərir ki, sözügedən yanaşma eyni formada əsaslandırılaraq davam etdirilir. Məqalədə bu və digər elmi yanaşmalar geniş şəkildə təhlil edilərək “aerokosmos hüququ”nun nəzəri və tarixi əsaslarının müasir tendensiyalarla uyğun olub-olmaması aydınlaşdırılmışdır. İlk öncə bəzi tarixi terminoloji aspektlərə diqqət edək.

Hələ 1959-cu ildə ABŞ-ın Maksvel Hərbi Hava Qüvvələri bazasında olan Tədqiqatlar İnstitutu tərəfindən nəşr olunan lüğətdə “aerokosmos” termininin anlayışı bu qaydada verilmişdir: “Aerokosmos – Yer kürəsinin hava örtüyü və onun üzərindəki hava məkanını əhatə edərək hər iki hava nəqliyyatı vasitələrinin uçuş fəaliyyəti, ballistik raketlərin, yerüstü peyklərin, kosmik aparatların və sairələrin buraxılması, istiqamətləndirilməsi və nəzarəti üçün vahid bir ərazi sayılır.”



“Universal rus-İngilis dili lüğətin”də isə aerokosmos – hava-kosmik məkan, hava-kosmik uçuş aparatları, aviasiya-kosmik və ya aviakosmik texnika kimi səciyyələndirilir. [6] Hazırda aerokosmik texnika və aerokosmos elmi terminləri istənilən məsafədə olan uçuşla bağlı elmi və mühəndis fəaliyyətinin və funksiyalarının bölünməz və əhatəedici xarakterini göstərmək üçün geniş istifadə olunur. Sonuncu adıçəkilən lüğətdə “aerokosmik güc” terminindən də istifadə edilir. “Aerokosmik güc” yəni hava və kosmik məkanda uçmaq qabiliyyətinə malik olan insan gücü kimi başa düşülür. Ümumiyyətlə, bir çox lüğətlərdə qeyd olunan məzmununda çoxsaylı oxşar anlayışlara yer verilmişdir. Tarixən mövcud olan bu cür yanaşma bir daha onu göstərir ki, “aerokosmos” termini hava məkanı və kosmik məkanı əhatə edərək bu sahədəki hərtərəfli fəaliyyəti özündə birləşdirir. Göründüyü kimi, terminin tarixi nöqtəyi-nəzərdən hava məkanı və kosmik məkanı əhatə etməsi məsələsi daha genişləndirilərək müasir müstəvidə də davam etdirilir.

İndi isə hava hüququ və kosmos hüququnun aerokosmos hüququ olaraq səciyyələndirilməsi ilə bağlı XX əsrdə irəli sürülmüş bəzi tarixi konsepsiyalara nəzər yetirək. ABŞ-da mövcud olan Hərbi Hava Qüvvələri Assosiasiyasının rəsmi jurnalı vaxtilə təklif vermişdi ki, qanunun bir istiqaməti və ya müvafiq qanunvericilik aktı hava və kosmik məkanda olan uçuşlarla bağlı bütün qaydaları nəzərdə tutmalıdır. Bununla bağlı hüquqşünas alim Con Kob Kuper Sputnik-1-in buraxılışından bir neçə il öncə 1951-ci ildə Makgil Universiteti nəzdində Beynəlxalq Hava Hüququ İnstitutunun açılışı üçün hazırlanmış memorandumda qeyd etdiyi bəzi məqamları ön plana çəkir. Həmin fikirlərdə də, hava

məkanı və kosmik məkandakı uçuşların vahid qaydalara tabe edilməsi əsaslandırılırdı. Bu fikirlər sonradan Con Kob Kuperin 1951-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqtisadi Məsələlər üzrə Departamentinin Nəqliyyat və Kommunikasiya Şöbəsi tərəfindən nəşr edilən (Nəqliyyat və Kommunikasiya Məcmuəsi) “Hava hüququ” adlı məqaləsində təkrarlanmış və genişləndirilmişdi. Sonrakı illərdə hüquqşünas alim Con Kob Kuper “Hava hüququ” terminini daha geniş mənada istifadə etməyi təklif edir. Eyni zamanda o, vaxtilə 1944-cü il tarixli Çikaqo Konvensiyasının qəbul edilməsi zamanı aparılan müzakirələrdə hər bir dövlətin öz hava məkanı üzərində tam və müstəsna suverenliyinin olması ilə bağlı məsələyə də fikir bildirmişdi. O, qeyd edirdi ki, bu qaydaya uyğun olaraq istənilən şəraitdə hər bir dövlət istənilən hündürlükdə olan ərazi üzərində suverenlik elan edə bilər. [13] Etiraf etməliyik ki, hazırkı beynəlxalq hüquqi sənədlər və müasir praktika nöqtəyi-nəzərindən bu o qədər də uğurlu yanaşma sayıla bilməz. XX əsrin 50-60-cı illərində daha çox müzakirə olunan məsələ hava məkanı və ya daha yuxarı ərazilərdə idarə olunan raketlərin hüquqi statusuna dair beynəlxalq qərar qəbul edilməməsi idi. Sözsüz ki, beynəlxalq hüquq hər zaman yaranan belə problemlərin qarşısının alınmasını təmin etməlidir. Professor Con Kob Kuperin 1963-cü ildə “Hava hüququ və kommertiya” jurnalında dərc olunan “Aerokosmos hüququ – predmet və terminologiya kimi” adlı məqaləsində kosmosun yuxarı sərhədi ilə əlaqəli mövcud olan sualların həllini tapmamasını da, xüsusi vurğulanır. [13] Professor Con Kob Kuper hələ XX əsrin 60-cı illərində “uçuş”, “uçuş məkanı” və “uçuş texnikası” terminlərinin istifadə edilməsini təklif etmişdi. O, uçuşa verdiyi anlayış çərçivəsində “hava



şarları”, “hava gəmiləri”, “raketlər” və “kosmik gəmi”lərin adlarını sadalayır. Bununla yanaşı, hüquqşünas alim geniş istifadə olunan “aerokosmos sahəsi” ilə 1951-ci ildə təklif olunan “uçuş məkanı” terminlərinin praktiki olaraq identikliyi vurğulayırdı. [13] Makneyr 1932-ci ildə dərc olunan “Hava hüququ” kitabında qeyd edirdi ki, bu kitabın məqsədi İngiltərədə hava hüququnu formalaşdırmaqdır. Göründüyü kimi, ilkin yanaşmalar daha çox hava hüququna aid olub bu istiqamətdə uçuşlardan irəli gələn bəzi ümumiləşdirmələr və qeyri-dəqiqlikləri əhatə edir.

Təbii ki, həmin dövrdə uçuşlar əsas götürülməklə kosmos hüququ baxımından da bəzi fikirlər irəli sürülmüşdü. Vaxtilə professor R.Y.Ceninqsin sədrliyi altında fəaliyyət göstərən komissiyanın rəyindən çıxan nəticə onu deməyə əsas verirdi ki, kosmos hüququnun ayrıca sahə kimi baxılması məqsədəuyğun deyildir. [13] Belə ziddiyyətli fikirlər daha çox hava hüququ və kosmos hüququnu birləşdirilmiş formada nəzərdən keçirən hüquqşünas alimlərə aid idi. Təbii ki, sonradan orbital uçuşların həyata keçirilməsi ilə yeni termin kimi “kosmos hüququ” daha geniş istifadə edilməyə başladı. Sözsüz ki, hava hüququ və kosmos hüququ ayrı-ayrı hüquq sahələri kimi araşdırılmalı və öyrənilməlidir. XX əsr təcrübəsi onu deməyə əsas verir ki, bu sahələrin ayrı-ayrılıqda və müstəqil şəkildə tədqiqi və inkişafı yüksələn xətlə davam etmişdir. Müəyyən dövrlərdə irəli sürülən müxtəlif konseptual nəzəriyyələr və yanaşmalar istisna olmaqla bu ənənə bu istiqamətdə olub. Əslində, hava hüququ və kosmos hüququ arasında eyniləşdirmənin aparılması ziddiyyətlərə gətirib çıxara bilər. Bəzi alimlərin iddialarına görə artıq bu sahələr arasında belə ziddiyyətlər mövcuddur. XX əsrin 60-cı illərində kosmos hüququ sahəsində müvafiq

beynəlxalq konvensiyaların qəbul edilməsi ərəfəsində hüquq ədəbiyyatlarında, akademik tövsiyələrdə, konfranslarda və elmi-tədqiqat işlərində ən çox müzakirə olunan məsələ kosmos hüququnun predmetinin müəyyən edilməməsi idi. Bu cür müzakirələrdə ön plana çıxan məsələlərdən biri də hava məkanının sərhədinin tanınması ilə bağlı olub. Hələ o illərdə bəzi mənbələrdə qeyd edilirdi ki, kosmos hüququ hava məkanı, yer kürəsi və harada olmasından asılı olmayaraq istənilən kosmik uçuşların tənzimlənməsini əhatə edir. Göründüyü kimi, bu fikirdə də kosmos hüququnun müasir tərifli ilə ziddiyyət təşkil edən və hava hüququnun əhatə dairəsinə daxil olan müəyyən nüanslar mövcuddur.

Hava və kosmik məkan arasında sərhədin müəyyən olunması və bununla bağlı hündürlüyün dəqiqləşdirilməsi bu günə kimi öz həllini tapmamışdır. Bir çox səbəblər kimi bunu da əsas tutan bir qrup alimlər birləşdirilmiş vahid hüquqi rejimin tətbiq olunması üçün iki sahənin birləşdirilməsi tərəfdarıdır. Buna görə də, beynəlxalq hüquqda aerokosmos hüququnun mövcudluğu son illərdə daha çox gündəmə gəlir. Təbii ki, bu istiqamətdə əsas götürülən çoxsaylı səbəblərdən biri də aerokosmik obyektlərlə bağlıdır. Bu məsələyə də beynəlxalq hüquq ədəbiyyatında geniş diqqət ayrılır.

Aerokosmik obyekt kosmik məkanda hərəkət edərək öz aerodinamik xüsusiyyətlərindən istifadə edərək müəyyən vaxt ərzində hava məkanında da ola bilər. Təbii ki, bu məqam müasir hava və kosmos hüququnun ən çox müzakirə olunan aktual məsələlərindən biri hesab olunur. Bu baxımdan da, birinci növbədə kosmik və aerokosmik obyektlər arasında mövcud olan fərqlər konkret şəkildə müəyyən edilməlidir. Təsüflər olsun ki, dövlətlər aerokosmik obyektlərə aid hüquqi



məsələlər üzrə verilən sualları problemin həlli istiqamətində cavablandırmırlar. Analitik xülasəyə istinad etdikdə bir daha müşahidə edirik ki, bir çox dövlətlərin BMT-nin anket sorğularına olan cavabları ümumhüquq prinsipləri əsas götürülməklə daha çox diplomatik formada müəyyən edilmişdir. [5]

Bu gün müəyyən dövlətlər (Venesuela, İspaniya, Liviya, Nigeriya və Türkiyə) [5] isə hava hüququ və kosmos hüququnun əsas prinsiplərini rəhbər tutaraq hava və ya kosmik məkanda aerokosmik obyektin uçuş rejimini fərqləndirirlər. Təbii ki, dövlətlər bu məsələdə hava hüququ nöqteyi-nəzərindən dövlətin öz hava məkanı üzərində tam və müstəsna suverenlik prinsipini, kosmos hüququ çərçivəsində isə kosmosun bəşəriyyətin ümumi irsi hesab olunması və heç bir dövlətin və ya şəxsin kosmik məkanın hər hansı bir hissəsinə öz ("in rem") hüququnu bildirə bilməməsi prinsipini əsas tuturlar. Bəzi dövlətlər haqlı olaraq bildirirlər ki, hava və kosmik məkanın hüquqi rejimləri arasında fərqləri müəyyən etməzdən əvvəl hava məkanının delimitasiyası (sərhədin müəyyən olunması) sualına aydınlıq gətirmək lazımdır. [5]

Bəzi mənbələrdə aerokosmik obyektlər üçün xüsusi hüquqi prosedurların mövcud olması, vahid və ya unifikasiya edilmiş rejimin işlənilməsi və hazırlanması məsələləri xüsusilə aktuallaşmışdır. Sözsüz ki, bu aktualıq aerokosmik obyektlərin aerodinamik cəhətləri və kosmik texnologiyalardan istifadə etmə baxımından funksional xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır. Məhz bu zərurətdən irəli gələrək bəzi dövlətlər aerokosmik fəaliyyət və uçuşları tənzimləyərək qüvvədə olan hüquqi norma və qaydaların toplusunu birləşdirən vahid hüquq sahəsinin olmasını bildirirlər. Belə bir vahid hüquq sahəsi qismində daha çox aerokosmos hüququnun adı hallandırılır.

Təbii ki, aerokosmik obyekt və digər bütün mübahisə yaradan məsələlərin hamısı müxtəlif növlü uçuşların reallaşdırılması ilə əlaqədar gündəmə gətirilmişdir. Etiraf etməliyik ki, uçuşların növləri fərqləndirilə bilər. Amma uçuşlara tətbiq olunan hüquqi normalar məcmusu bu sahədə ayrı-ayrılıqda yaranacaq problemlərin həlli ilə bağlı praktiki mümkünlüyü və bu aspektdə bütün elementləri özündə ehtiva etməlidir. Qeyd olunanların nəticəsində bir sıra elmi ədəbiyyatlarda bütün növ uçuşların (bütün antropogen uçuşlar) idarə edilməsini müəyyən edən, bu sahədə praktiki cəhətdən mümkün qaydaların vahidliyini təsbit edən birgə hüquq sahəsinin yaradılması daha zəruri hesab edilir. Bu yeni sahə alimlər tərəfindən məhz aerokosmos hüququ və ya aerokosmik hüquq kimi səciyyələndirilir. Mövcud elmi yanaşmalara əsasən aerokosmos hüququ zaman-zaman effektiv olan aşağıdakı hüquqi prinsip və qaydaların məcmusunu özündə birləşdirə bilər:

Birinci:

– Aerokosmos sahəsinin - yer kürəsinin hava səthini və onun üzərindəki məkanı əhatə edən hava nəqliyyatı vasitələrinin, balistik raketlərin, yerüstü peyklərin, canlı kosmik vasitələrin və sairələrin buraxılması, uçuşu, idarə edilməsi və bu sahədə nəzarətin təmin olunması ilə bağlı fəaliyyət üçün vahid bir ərazi hesab olunması;

– Yer səthinin torpaq və su sahələri ilə əlaqəsinin olması;

– dərəcəsi və xarakterinə görə fiziki şəxslərin və dövlətlərin bu məkandan və ya onun hissələrindən və ya səma cisimlərindən uçuş və digər məqsədlərlə istifadə və ya idarə etməsi;

İkinci:



– uçuşun həyata keçirildiyi vasitələrə sahiblik, istifadə və nəzarət edilməsi;

– uçuşla əlaqəli istifadə olunan yerüstü obyektlər (məsələn, hava limanları, digər uçuş enmə-qalxma zonaları), naviqasiya vasitələri və hava yolları;

Üçüncü:

– Uçuş ərazisinin (aerokosmik texnikanın) mövcudluğundan və ya həmin ərazi və ordakı vasitələrdən və qurğulardan istifadə olunmasından, uçuş effektivliyinin təmin olunmasından irəli gələrək ayrı-ayrı şəxslər, ictimaiyyət və dövlət arasında münasibətlərin yaranması. [13]

Aerokosmos hüququnun bu formada təhlil olunması XX əsrin 60-cı illərindən təklif olunan və bu günə kimi davam etdirilən mübahisəli elmi müddəalardan biridir. Mübahisənin əsası ondan ibarətdir ki, bu yeni sahə (aerokosmos hüququ) beynəlxalq hüququn iki müstəqil sahəsinin (hava və kosmos hüququ) bir-biri ilə əlaqələndirilməsi və yaxınlaşmasını özündə birləşdirir. Rus alimi O.Aksamentov qeyd edir ki, hava hüququnun predmetinin müasir transformasiya tendensiyası (münasibətlər dairəsinin genişlənməsi) hava və kosmos hüququ, hava və ekologiya hüququ kimi kompleks sahələrin predmetlərinin bir-birinə yaxınlaşmasını şərtləndirmişdir. Məhz bu transformasiya nəticəsində Avropa İttifaqı və Şimali Amerika kimi ölkələrdə aerokosmos hüququ kimi yeni hüquq sahəsi meydana gəlmişdir. Buna əsaslanaraq XX əsr tarixi ərzində bir sıra ölkələrdə (Kanadanın MakGil Universitetində, Niderland Krallığının Leyden Universitetində və s.) Hava və Kosmos Hüququ İnstitutları kimi dar ixtisaslaşdırılmış mərkəzlər meydana gəlmişdir. Hətta post-sovet məkanında da, (məsələn, Ukraynanın Kiyev Milli Aviasiya Universitetində) hava, kosmos və ekologiya

hüququ kafedralarının yaranma tendensiyası özünü göstərməkdədir. [2]

Aerokosmos hüququnun mövcudluğu hələ XX əsrin 60-cı illərindən müxtəlif alimlərin (C.K.Kuper və s.) əsərlərində öz əksini tapmağa başlayıb. Kanada hüquqşünas alimi, MakGil Universitetinin Hava və Kosmos Hüququ İnstitutunun keçmiş direktoru N.Matt 1982-ci ildə nəşr etdirdiyi “Aerokosmos hüququ” kitabında sputnik əlaqəsinin kommersiyalaşdırılması vasitəsilə çoxsaylı məsələlərin fundamental araşdırılması, bu sahədə nəzarətin həyata keçirilməsi və silahsızlaşdırılmaya geniş şəkildə toxunmuşdur. [4]

1986-cı ildə isə rus hüquqşünas alimi Y.N.Maleyev beynəlxalq hava hüququnun sonrakı inkişafının perspektivləri üzərində düşünərkən qeyd edirdi ki, tək-cə hava gəmiləri ilə deyil, həm də digər uçan aparatlar (raketlər, kosmik obyektlər vasitəsi ilə) “açıq hava məkanından istifadənin intensivləşdirilməsi” yolu ilə belə məkanda ümumi beynəlxalq qaydaların yarana bilmə əhəmiyyətini artırır. [3] Qeyd etmək lazımdır ki, Y.N.Maleyev bu halda “açıq hava məkanı” dedikdə suveren ərazidən kənarında bütün hava məkanını nəzərdə tuturdu. [3] Y.N.Maleyev iki hüquq sahəsinin birləşdirilmiş vahid qaydalarının yaradılmasını iddia edərək bu sahələrin birləşmə bilmə ehtimalının ola biləcəyinə işarə verirdi.

Ümumiyyətlə, iki sahənin (hava və kosmos hüququ) birləşdirilməsi ilə bağlı meyllərin inkişafını son illərdə tez-tez müşahidə edirik. Bu cür inkişaf meyllərini biz nəinki hüquqşünas alimlərin elmi əsərlərində eyni zamanda bir çox universitetlərin tədris proqramlarında, bu istiqamətdə fəaliyyət göstərən beynəlxalq hüquq firmalarının hüquq təbiiqetmə təcrübəsində də, görə bilirik.



Son illərdə ABŞ-ın Florida ştatında yerləşən Embri-Ridl Aeronavtika Universitetində çalışan tanınmış hüquqşünas alimi C.Skot Hamiltonun dərc olunan yeni kitabı oxucular arasında bu sahəyə yeni baxış formalaşdırıb. Əvvəllər “Praktiki aviasiya hüququ” kimi dərc edilən bu kitab son versiyada daha genişləndirilmiş və hazırkı 6-cı buraxılışda “Praktiki aviasiya və aerokosmos hüququ” kimi adlandırılmışdır. Kitab pilotsuz uçuş aparatlarının, kommersiya kosmik uçuşlarının hüquqi tənzimlənməsi və digər bu sahənin aktual məsələlərini özündə birləşdirir. [16] Artıq bu kitabda da, aviasiya və aerokosmik məsələlərin birləşdirilməsi və vahid şəkildə tənzimlənməsi barədə müxtəlif yanaşmalara geniş yer verilir. Məhz burada daha çox aerokosmos hüququnun əhatə dairəsinin genişlənməsindən söhbət gedir. Onu da qeyd etməliyə ki, Amerika hüquq ədəbiyyatı, bu ölkənin tədris sferası və ABŞ-ın praktiki hüquq xidmətləri sektoru bu məsələyə müxtəlif cür yanaşır. “Krugliak, Wilkins, Griffiths & Dougherty Co.” şirkəti 1958-ci ildə əsası qoyulan və bu günə kimi beynəlxalq səviyyədə uğurlu fəaliyyət göstərən ABŞ-ın ən aparıcı hüquq firmalarından biri hesab edilir. Bir çox hüquq sahələri üzrə qlobal səviyyədə geniş əhatə dairəsi olan bu şirkətdə aerokosmos hüququ üzrə ayrıca seksiya fəaliyyət göstərir. [14] Ümumilikdə ABŞ-da aerokosmos hüququ istiqamətində fəaliyyət göstərən çoxsaylı hüquq firmaları mövcuddur. [8] Son illərdə ABŞ hüquq ədəbiyyatında daha çox aerokosmos hüququ yanaşmasına üstünlük verilir. Bununla yanaşı, 1999-cu ildə yaradılan ABŞ-ın Missisipi Universitetinin Hüquq məktəbinin məsafədən zondlanma, hava və kosmos hüququ üzrə milli mərkəzi hava və kosmos hüququnun ayrı-ayrılıqda öyrənilməsi və tədqiqini təbliğ edir. [7]

Niderland Krallığının Leyden Universitetinin Hava və Kosmos Hüququ İnstitutunun “Aerokosmos hüququ” kursunda hava və kosmos hüququna aid olan bütün mövzuların birləşdirilməsi yeni tədrisyönümlü formada gündəmə gətirilir. [15] Bunu başqa Avropa Universitetlərinin təcrübəsində də müşahidə etmək olar. Məsələn, Lorand Etvöş adına Budapeşt Universitetində aerokosmos hüququ fənninin tədrisinə geniş yer verilir. Bu fənn daxilində də hava və kosmos hüququ birləşdirilmiş formada təqdim edilir. [10] Göründüyü kimi, Avropa universitetləri iki sahəyə aid məsələlərin daha çox birləşdirilərək bir sahə çərçivəsində tədrisdə təqdim olunmasına üstünlük verirlər.

Avropada bu yanaşma praktiki hüquq xidmətləri səviyyəsində də, kifayət qədər tanınmış və təsnifatlaşdırılmışdır. Misal üçün, Qayd (Gide) beynəlxalq səviyyədə tanınan, dünyanın bir çox ölkəsində nümayəndəliyi olan və mənzil qərargahı Parisdə yerləşən bütün sahələrdə hüquq xidmətləri göstərən firmadır. Bu firmanın fəaliyyət göstərdiyi hüquq sahələri içərisində aviasiya və aerokosmos hüququna da xüsusi yer verilir. [11] Bunun səbəbi ondan ibarətdir ki, Fransanın bəzi hüquq ədəbiyyatlarında bu sahə aviasiya və aerokosmos hüququ kimi səciyyələndirilir. Əslində bu yanaşma hava və kosmos hüququnun qismən dəyişikliyə uğramış başqa bir versiyasıdır. Aero və kosmos terminlərinin birləşməsi artıq aviasiya və kosmik sahənin kombinə edilmiş məzmununu ortaya qoyur. Bu səbəbdən də aviasiya və aerokosmos olaraq qeyd edilən yazılış bir qədər məsələnin mahiyyətini mürəkkəbləşdirir. Bu halda aerokosmos termini yalnız kosmos hüququnu əhatə edərək fərqli aspektdə mahiyyəti özündə birləşdirir.



Müasir mərhələdə aerokosmos hüququna tam fərqli yanaşma yaranmışdır. Alimlərin rəylərinə görə iki sahənin (hava və kosmos hüququ) vahid halda birləşdirilməsi kosmik daşımalara bazar maraqlarını artıracaq və sığorta sənayesinin riski dəyərləndirmək və qiymətləndirmək imkanını təkmilləşdirəcəkdir. Eyni zamanda bildirilir ki, hansı hüquqi rejimin hava məkanında, kosmosa yaxın və kosmosda tətbiq edilməsinin məhdudlaşdırılması hüquq və öhdəliklərə aydınlıq gətirəcək və bütün bu zonalarda fəaliyyət göstərən hava gəmisini, kosmik gəmi və aerokosmik vasitələr üçün təhlükəsizlik hüdudunu artıracaqdır. [13] Bəzi alimlər müasir beynəlxalq hüquq ədəbiyyatında aerokosmos hüququnun antropogen uçuşların bütün mərhələlərini və növlərini əhatə edən vahid hüquq sahəsi kimi qəbul edilməsini olduqca vacib və zəruri hesab edirlər. [13] Hətta bir qrup alim aerokosmos hüququnun ümumi və xüsusi hissədən ibarət olmasını, milli, yerli və beynəlxalq hüquqi istiqamətləri özündə birləşdirdiyini iddia edir.

Belə yanaşmalar reallıqdan uzaq yeni konseptdə şərh olunur. Əslində yeni tendensiyalardan irəli gələrək başqa həll yolu tapa bilmədikləri üçün bəzi alimlər bu formada birləşdirilmiş yeni sahənin mövcudluğunu təsbit edirlər. Bir çox alimlər inanırlar ki, hava hüququ və ya kosmos hüququ və ya “aerokosmos hüququ”nun yeni formada təklif edilən rejimi suborbital uçuşlara tətbiq edilə bilər. Halbuki suborbital uçuşlarla bağlı iki sahənin ortaq rejim qaydalarını da tətbiq etmək mümkündür. Sözsüz ki, iddia edilən bu dəyişikliklər beynəlxalq hüquq nəzəriyyəsi çərçivəsində daha məqbul formada öz həllini tapa bilər. Hesab edirik ki, bununla bağlı iddia edilən iki hüquq sahəsinin vahid halda birləşdirilməsi daha asan və uğursuzluqla

nəticələnən müddəə kimi qəbul oluna bilər. Fikrimizcə, müasir inkişaf tendensiyalarını əsas tutaraq nəzərə almaq lazımdır ki, hüquq sahələri içərisində hava və kosmos hüququ çox mühüm və vacib yerlərdən birini tuturlar. Bu istiqamətdə məqsədəuyğun yanaşmaya üstünlük verən qabaqcıl ölkələr uzun illərdən bəri bu iki hüquq sahəsini əlaqəli formada tədqiq edir. Sözsüz ki, bu sahələr arasında əlaqəlilik və bağlılığın çoxsaylı səbəbləri vardır. Amma bu o demək deyil ki, bu sahələr birləşməli və vahid sistemə daxil olmalıdır. Təbii ki, beynəlxalq hava hüququ və beynəlxalq kosmos hüququ beynəlxalq hüquq daxilində ayrı-ayrı hüquq sahələri olub, bu qaydada formalaşmış müasir mərhələyə çıxma bilmişlər. Lakin hələ də müəyyənləşdirilməmiş bir çox hüquqi məsələlərlə əlaqədar olaraq bu gün adıçəkilən hüquq sahələri beynəlxalq təcrübədə əlaqəli və bir-birinə bağlı surətdə araşdırılır və tədqiq edilir. Məhz bu əlaqəliliyin nəticəsidir ki, artıq uzun illərdən bəri inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsində (hüquq sahələrinin indeksləşməsində) “hava və kosmos hüququ” adlı ixtisasın tədrisi həyata keçirilir. Bununla bağlı postsovet ölkələri istisnaya malikdir. Bu ixtisas magistratura və doktorantura səviyyəsi üçün nəzərdə tutulur. Biz sözügedən hava və kosmos hüququ sahələrinin birləşdirilməsinin tərəfdarı deyilik. Digər tərəfdən Leyden Universitetinin Hava və Kosmos Hüququ İnstitutunun yanaşmasına istinad etməklə son illərdə sırf tədris proqramı məqsədi ilə ixtisaslaşmanı “aerokosmos hüququ” olaraq adlandırmaq məqsədəuyğun ola bilər. Çünki Leyden Universitetində ixtisaslaşma belə adlansa da, mahiyyət etibarilə hava hüququ ayrıca olaraq birinci semestrə, kosmos hüququ isə ayrıca olaraq ikinci semestrə tədris edilir. Buna görə də tədris nöqtəyi-



nəzərindən “aerokosmos hüququ” konsepsiyasına üstünlük verilə bilər. Amma hüquq sahələrinin birləşdirilməsi baxımından isə bu heç də uğurlu və səmərəli sayıla bilməz. Çünki belə bir birləşmə zamanı geriye çevirmə kimi qəbul oluna bilər. Eyni zamanda, bu cür vahid hüquq sahəsinin yaradılması şəraitində ayrı-ayrılıqda hər iki spesifik hüquq sahəsinin keçmiş olduğu inkişaf yolunun üstündən xətt çəkmiş olacağıq. Digər tərəfdən bu həm də, bəzi hüquqi problemləri yarada bilər. Sadəcə yeni inkişaf tendensiyalarına görə (suborbital uçuşlar və s.) iki hüquq sahəsi arasında müəyyən vahid hüquqi qaydalar qəbul oluna bilər. Bu cür qaydalar da, qəbul olunacaq müvafiq beynəlxalq konvensiyada xüsusi ortaq hüquqi rejimi xarakterizə edə bilər.

ƏDƏBİYYAT:

1. Regionların 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının icrasının dördüncü ilinin yekunlarına həsr olunmuş konfransda İlham Əliyevin giriş nitqi, 29 yanvar 2019, <https://president.az/articles/31711/print>
2. Аксаментов О.И. Предмет воздушного права // ТРЕТЬЯ КОНФЕРЕНЦИЯ ПО ВОЗДУШНОМУ ПРАВУ. Научно-практическая конференция: Сборник докладов/ Университет ГА С.-Петербурга, 2013, с.102-109. http://aero-help.com/sites/default/files/aksamentov_predmet_vozdushnogo_prava.pdf
3. Малеев Ю.Н. Международное воздушное право. Вопросы теории и практики. М, Международные отношения, 1986., 238 с.
4. Международное космическое право : учебник для бакалавриата и магистратуры / под ред. Г. П. Жукова, А. Х. Абашидзе. 2-е изд., стер. М.: Издательство Юрайт, 2018, 528 с.
5. Организация Объединенных Наций, Генеральная Ассамблея, 9 февраля 2007, Аналитическое резюме ответов на вопросник по возможным правовым вопросам, касаю-
- щимся аэрокосмических объектов, http://www.unoosa.org/pdf/limited/c2/AC105_C2_L249Add2R.pdf
6. Универсальный русско-английский словарь. Академик.ру. 2011., https://universal_ru-en.academic.ru/290150/aerospace
7. About the National Center for Remote Sensing, Air, and Space Law at the University of Mississippi School of Law, <http://www.spacelaw.olemiss.edu/about/>
8. Baker Sterchi Cowden & Rice, Aerospace Law Blog, https://www.bscr-law.com/?t=39&anc=614&format=xmldetail&stylesheet=Firm-NewsItems_blog&p=5258
9. Bin Cheng, Legal Regime of Air Space and Outer Space: The Boundary Problem, Functionalism versus Spatialism: The Major Premises, 5 Annals of Air & Space L. 323, 335-38 (1980).
10. Eötvös Loránd University (ELTE), Aerospace Law. https://www.ajk.elte.hu/file/Aerospace_Law.docx
11. Gide Loyrette Nouel - French law firm, Aviation & Aerospace Law, <https://www.gide.com/en/expertises/aviation-aerospace-law>
12. Historical Division Information Office Aeronautical Systems Division Air Force Systems Command, October 1963, <http://www.dtic.mil/dtic/tr/fulltext/u2/a951933.pdf>
13. John Cobb Cooper, Aerospace Law - Subject Matter and Terminology, 29 J. Air L. & Com. 89 (1963), <http://scholar.smu.edu/jalc/vol29/iss2/2>
14. Krugliak, Wilkins, Griffiths & Dougherty Co., Aerospace Law, <http://www.kwgd.com/aerospace-law>
15. Leiden University, e-studiegids, Aerospace Law, https://studiegids.leidenuniv.nl/courses/show/69973/aerospace_law
16. Paul Hamilton, Sarah Nilsson. Practical Aviation & Aerospace Law Sixth Edition. Edition statement 6th Revised edition. Publisher Aviation Supplies & Academics Inc, Publication City/Country Newcastle, United States, 2015. 476 p.
17. Ram S. Jakhu, Tommaso Sgobba, Paul Stephen Dempsey (Eds.), The Need for an



- Integrated Regulatory Regime for Aviation and Space (Wien: Springer-Verlag: 2011), at 49.
18. Rebekah Reed, "Ad Astra Per Aspera: Shaping a Liability Regime for the Future of Space Tourism", 46 Hous. L. Rev. 585, at 590-91 (2009).
19. Requirements for Warning Aircraft of Re-entering Debris, William Ailor, Paul Wilde, 2008.
20. Stephen Gorove, Developments in Space Law: Issues and Policies 339 (Dordrecht, Boston, London: Martinus Nijhoff Publishers, 1991).
21. Suborbital flights and the delimitation of air space vis-à-vis outer space: functionalism, spatialism and state sovereignty, 29 March 2018, Prepared by: Paul Stephen Dempsey and Maria Manoli, http://www.unoosa.org/res/oosadoc/data/documents/2018/aac_105c_2_2018crp/aac_105c_22018crp_9_0_html/AC105_C2_2018_CRP09E.pdf

ПРОБЛЕМА САМОСТОЯТЕЛЬНОСТИ МЕЖДУНАРОДНОГО ВОЗДУШНОГО И КОСМИЧЕСКОГО ПРАВА КАК ОТРАСЛЕЙ ПРАВА

Зафиг Халилов,

Преподаватель кафедры «Правоведение» Национальной Авиационной Академии, кандидат юридических наук.

В статье анализируются совместимость теоретических и исторических основ «аэрокосмического права» современным тенденциям, интерпретируются противоречивые вопросы между воздушным и космическим правом (делимитация, аэрокосмические объекты и т. д.), обсуждаются различные научные и практические подходы в связи с объединением воздушного и космического право в области единого права (аэрокосмическое право). В результате проблема самостоятельности международного воздушного и космического права как отраслей права была полностью прояснена, с точки зрения обучения приоритет был отдан концепции «аэрокосмического права», а объединение отраслей воздушного и космического права не было признано успешным и эффективным.

Ключевые слова: «аэрокосмическое право», «воздушное право», «космическое право», «воздушное судно», «космический корабль», «суборбитальные полеты».

THE PROBLEM OF INDEPENDENCE OF INTERNATIONAL AIR AND SPACE LAW AS BRANCHES OF LAW.

Zafiq Khalilov,

Lecturer at the Department of Law at the National Aviation Academy, Ph.D in law.

The article analyzes the compatibility of theoretical and historical foundations of "aerospace law" to modern trends, conflicting issues between air and space law (delimitation, aerospace objects, etc.) are interpreted, various scientific and practical approaches in conjunction with the combination of air and space law areas in common law (aerospace law) are discussed. As a result, the problem of independence of international air and space law as a branch of law was fully clarified, from the point of view of training, priority was given to the concept of "aerospace law", and the combination of branches of air and space law was not recognized as successful and effective.

Keywords: "aerospace law", "air law", "space law", "aircraft", "space ship", "suborbital flights".

